

130134

ДЕШЕВА КНИЖКА

PERIOD.

5

ДВОТИЖНЕВИК

АТАТЮРК

Продовжуємо час знижки

НА ВЕЛИКИЙ

Український Національний Співанник

УКРАЇНЬСЬКА ПІСНЯ

Вплинуло багато листів з проханням, щоб продовжити час знижки на Великий Співанник Української Молоді „Українська Пісня“. Йдемо на руку! Знижка для передплатників буде важна до 15. квітня.

Кожний з передплатників „Дешевої Книжки“, що прислав на 1938 р. цілорічну передплату — одержить Співанник за 2 зл. 50 гр. (з пересилкою 3 зл.). — На чеках треба писати: „на пісню“.

КРІМ ТОГО:

Всі передплатники і заступники мають право інкасувати знижкову передплату на цей Співанник від своїх знайомих і товарищів; кожний, хто б то не був, якщо зложить на руки котрогонебудь передплатника, чи заступника 3 зл. — одержить за цю ціну Співанник „Українська Пісня“. Крім того кожний передплатник, що збере грошеві замовлення (по 3 зл.) на 6 Співанників — одержить 7-ий безплатно!

Після 15. квітня Співанник „Українська Пісня“ коштуватиме тільки 4 зл., з пересилкою 4 зл. 50 гр.! Ніякої знижки тоді не буде для нікого!!!

Тому користайте з нагоди поки час!

**В кожне село кількадесять Співанників
„УКРАЇНЬСЬКА ПІСНЯ“!**

Р. БОГДАНОВИЧ

Кемаль АТАТЮРК

Диктатор Туреччини

**СЕРЕД ПОСТАТЕЙ СЬОГОДНІШНЬОГО СВІТУ
КЕМАЛЬ АТАТЮРК ЯВЛЯЄТЬСЯ ЛЮДИНОЮ
НЕ ДУЖЕ ПОМІТНОЮ. ЙОГО ДІЛО ВИДНЕ НЕ
В ЗОВНІШНІХ ЕФЕКТАХ, ЙОГО ПРАЦЯ СПРЯМО-
ВАНА НА ВНУТРІШНЄ ПЕРЕРОДЖЕННЯ НАРО-
ДУ. ВІН ТУРЕЧЧИНУ ВИВІВ НА ШЛЯХ ПОВНОГО
РОЗВИТКУ, ЙІ МАРШОВИЙ КРОК ДОСТОСОВУЄ
ДО ТЕМПА НАЙБІЛЬШИХ НАРОДІВ ЗАХОДУ...**

Юнацькі роки

Газі Мустафа Кемаль, з нинішнім прізвиськом: Ата-турк — побачив уперше світ у 1880 р. в Солуні. Батько Мустафи — Алі-Різа-бей — був родовитий турок, тому й бажав дати синові таке виховання, щоб з нього вийшов також правдивий турок. Алі-Різа-бей був митним урядником і заробляв досить грошей. В його домі недостатку не було. Мати Мустафи була дуже побожна, тому й хотіла, щоб її одинак став духовником. Вона й намовила чоловіка віддати Мустафу до духовної школи Фатма Моля Кадін, де хлопець мав пізнавати тайни корану і святих музулманських традицій. Алі-Різа-бей був вільнодумний, і дивився кривим оком на цю забаганку жінки. Не диво, що він зовсім не переймався тим, як Мустафа по кількох місяцях покинув духовну школу, де його нічого і ніяк не тішило, не цікавило й не манило, словом — не мав охоти зглиблювати тайн корану. Не всміхалось йому життя турецького годжі.

Алі-Різа-бей скористав з такого обороту справи й записав Мустафу до світської школи, що саме тоді й почали творитись у Солуні. Мати хоч-не-хоч мусіла з цим погодитись. Та недовго довелось Мустафі ходити до цієї школи. Смерть батька перервала його навчання. Залишатись у Солуні не було спромоги, бо дрібні ощадності батька не вистачали на життя в місті. Мати переходить жити разом із сином на село, де мав невеличке майно її брат.

По двох роках побуту на селі, Мустафа знову вертається до Солуня продовжувати науку. Ходить до тієї самої школи що й передтим, але йому тут не щастить. Одного разу сталась неприємна пригода в школі. Його обидив тяжко один з товаришів, за що Мустафа побився з ним. Учитель, побачивши це, покарав Кемалю буками. Малого Мустафу боліло це, що вчитель не розглядав, хто винен, хто почав бійку, уважаючи згори,

що це винен тільки Мустафа. Це дуже зразило хлопчину до цієї школи, до вчителів і до науки й Мустафа покидає школу.

Але тепер, користаючи з цієї нагоди, Мустафа задумав здійснити свої давні мрії й бажання. Він хоче вступити до військової школи. Мати, вправді, була противна цьому, але Мустафа не хоче вже й слухати про щось інше. Він же ж так любить військо. Йому все в війську подобалося. Кілько ж то разів ходив він незамітно за старшинами й старався наслідувати їхні рухи, хід, говорення!

Нікому нічого не кажучи, Мустафа тайком перед матір'ю звертається з цією справою до одного з батькових приятелів, що довгі роки був чинним старшиною турецької армії. Бувший старшина зацікавився ближче малим adeptом воєнного ремесла й постарався, що Мустафу прийняли до військової школи.

Але тут було, як звичайно при війську: строге життя, карність, безоглядний послух і порядок. Якщо хтось з учнів не був досить пильний, тоді його відсилали до армії, де мусів простим вояком, рядовиком, вислужити стільки років, скільки вчився безплатно у військової школі.

Мустафа скоро привик до цього життя й у короткому часі став навіть зразковим учнем. Автім, він як би вродився на військовика. Це відразу помітили вчителі й шкільна влада й раділи цьому цінному набуткові, бо Мустафа дуже різнився від своїх товаришів. Своїм характером, вдачею та поведінкою він зеднав собі всіх, що багато від нього ждали в майбутньому. Він не мав тих прикметних східнім людям мелянхолії й песимізму. Був зовсім відмінний тип. Не знав покірливості, малодушності й не розумів, що значить піддаватися долі, йти по лінії найменшого опору. Такими були турки тому сотки літ — говорили нераз його виховники у військової школі. Він мав у собі щось з давніх кочовиків, що не знали страху, перепон, зневіри, не боялися

небезпек і труднощів, а коли йшло про досягнення мети — боролися з усякими перешкодами й безоглядно нищили всіх, що ставили їм опір. Характер Мустафи був ніби сполукою первісного турка й модерного європейця.

Найприємнішим предметом у військовій школі Мустафи була математика й предмети, що відносилися до військовости. Математикою захоплювався зприводу її точности, безоглядности правд і логіки. Автім, ці прикмети відзначають індивідуальність Кемалья.

В сімнадцять років Кемаль переходить до школи підхорунжих у Манастирі в середній Македонії. Тут нераз мав нагоду бачити війну. Дуже уважно слідкував за ходом воєнних подій й не брав безпосередньої участі в цій війні, проте робив дуже влучні помічення, що свідчило про його небуденні здібності.

Скоро скінчив школу підхорунжих у Манастирі, військова влада визнавши його, як надзвичайно здібного військовика, приймає до військової академії в Константинополі, куди Кемаль і приходить з Манастиря.

Між провінційною закутиною Манастирем та Константинополем, осідком султанів, була очевидно великанська різниця. З усією властивою собі юнацькою жагою кидається Кемаль у вир великоміського життя. Веселе товариство, любовні авантури, п'ятника, гульня — оце було його життя в столиці. Кемаль був одинокий, що йому ніхто не міг дорівняти в гульні. Мати, що вийшла вдруге заміж за багатого купця, не щадила своєму одинакові грошей.

Та проте Кемаль ані на хвилину не забуває про свою військову кар'єру. Осередком його зацікавлення було й надалі воєнне ремесло. Своїх обов'язків Кемаль ніколи не занедбував, не зважаючи на те, що мав славу найбільшого в столиці гульвіса й вітрогона. Завдяки своїм небуденним здібностям та й великій пильності, кінчить, як один з найліпших, війському академію, й дістає приділення до окремої групи визначних стар-

шин, до кляси штабовців. Тут здає по році кінцевий іспит, дістає диплом і ступінь сотника генерального штабу.

Молодотурецька революція

Останній рік військових студій дав Кемалеві не тільки повний і всесторонній військовий вишкіл і тверду життєву заправу, — але й немалу підготову до суспільно-політичної праці. На останньому році своїх студій стрівся Кемаль із тайною революційною організацією молодотурків. Організація складалася переважно з інтелігентської турецької молоді. Освободити Туреччину з середньовічної темноти було їхньою метою. А володіння тодішнього нездари султана Абдул-Гаміда викликавало в цілому краю велике негодування й невдоволення та приєднувало молодотуркам щораз більше прихильників і однодумців. Молодотурки змагали повалити абсолютистичний устрій й запровадити демократичні реформи. Очевидно, вони не насмілилися виступати проти султана, володаря всіх магометан. Це була мета пізнішого націоналістичного турецького руху, а покищо молодотурки бажали тільки повалити зненавиджений режим.

Реакційне володіння Абдул-Гаміда II. (1876—1909) викликало негодування народніх мас. Молодотурецькі організації провадять успішно широку пропаганду й приєднують багато визнавців, прихильників, не тільки зпоміж звичайної людности, передусім молоді, але й зпосеред молоді інтелігенції, що ще може найменше відчувала на собі абсолютизм султана.

Кемаль пристав до молодотурків цілою душею. Це ж і було частинно те, про що він нераз думав. Тільки, що Кемаль ішов багато дальше в своїх замірах і планах, як молодотурки, які обраховували свій рух на коротку мету. Та проте, так чи йнакше, це було йому на руку, це був перший крок до цілковитої реформації Туреччини, що була його ідеєю.

Таксамо й Кемаль, що вже скінчив був останній курс і ждав разом з іншими товаришами на приділ, займався революційною працею. Свій вільний час присвячував революції. Видавано революційну газету, а її редактором був Кемаль. Він уже зумів вибитися на чоло, тимто й відігравав значну провідну роль в революційній праці.

Організація помалу розбудовувалася. Вибрано ексекутиву, винайнято кімнату, де редаговано газетку й де відбувалися тайні засідання, словом — праця йшла в повному розгоні. Щоправда, про цю небезпечну діяльність довідався грізний генеральний інспектор військових шкіл Ізмаїл-паша. Він і наказав ректорові академії докладно прослідити справу, але ректор Різа-паша справу вміло затушував, бо й сам був приклонником молодотурків і не зупиняв старшин у праці.

Інакше обернулася справа, як між молодими штабовцями найшовся провокатор, що спровадив поліцію. Кемаль опинився в тюрмі. За революційну діяльність грозила йому й товаришам кара смерти, що від неї вирятувався Кемаль тільки завдяки заходам ректора Різи-паші. Інспектор Ізмаїл-паша добивався якнайгострішої кари на ув'язнених не тільки тому, що був реакціонером, але й тому, що хотів пошкодити ректорові — вони оба ворогували між собою — та Різа-паша мав у султана більше значення.

От і замість засудити винних на смерть, султан заслав їх у далекі провінції. Кемаль мусів поїхати до Дамаску, де його приділено до кінного полку й вислано приборкати заворушення тубільчих племен, друзів. В той спосіб, думав султан, молодий старшина вишумиться в бою з ворогами султана і згодом стане вірним його слугою.

Але султан помилився.

Кемаль, як тільки приїхав до Дамаску, навязує звязки з поступовими старшинами сирійського та палестинського гарнізону і творить нову організацію при

війську. А до того його полк переносять з місця на місце й це Кемаль використовує для організації тайних революційних гуртів. Як його призначили до Яффи, вдається йому зеднати й притягнути до конспіративної роботи командира місцевого гарнізону.

Так зростає скорим ходом революційний рух і в інших турецьких провінціях, а перед у роботі веде Солунь, де згуртувалися найбільш поступові й революційні старшини турецької армії. Власне кажучи, Кемаль задумав перейти до Солуня працювати. Прикинувшись туристом, Кемаль виїхав з Яффи через Єгипет і Грецію до Солуня. Ще передтим він умовився з командиром гарнізону в Яффі, щоб дав йому звістку, якби вища влада довідалася, що він покинув свій полк у Яффі. Кемаль мав надію добитись при допомозі впливових людей приділу до Солуня. Але з різних причин приділу не дістав. Проте лишився даліше в Солуні й продовжує свою політичну діяльність.

Тут довідався про існування тайної й добре за-конспірованої організації, що називалася „Союз Єдності й Поступу“, з осідком у Парижі, звідки приходили до краю інструкції й література. Кемаль вступає до Союзу — він не зовсім погоджувався з його програмою — й завзято почав працювати. Кожний член Союзу, що впроваджував нового члена ручив за нього своєю головою. Ніхто не знав більше, як чотирьох членів, а хто провадив рух про те майже ніхто не знав. Хто вступав до організації складав урочисто присягу, що ніколи не зрадить. За зраду карали смертю. Не диво, що в Союзі була найгостріша карність.

Тимчасом вища військова влада довідалася про побут Кемалю в Солуні. Адютант начальника солунського гарнізону Джеміль-бей, що також належав до Союзу, повідомив Кемалю про наказ арештувати його, як дезертира. Джеміль-бей прирік Кемалю задержати накази ще два дні в тайні, але за цей час Кемаль мусів виїхати з Солуня.

І дійсно, ще того самого дня Кемаль вернувся до Яффи. Заки висів з корабля з'явився командир гарнізону, Ахмед-бей і заявив, що має наказ арештувати його. Ахмет-бей приніс з собою Кемалів військовий однострій і порадив їхати відразу до Бір-Себи, де турки вже від довшого часу провадили граничні бої з сусідами. Одночасно вислав до столиці телеграму, що сотник Мустафа Кемаль ніколи не був утікачем; його, мовляв, давно вже вислано на фронт до Бір-Себа. Командир фронту Бір-Себа Ліфті-бей, що теж був членом Союзу, на запит Константинополя, potwierдив телеграму Ахмет-бея. Так викрутився Кемаль удруге від тяжкої кари, що ждала його за нелегальну діяльність.

Зліквідувавши пограничні непорозуміння, Кемаль вернувся до Яффи. Щоб відвернути від себе всякі підозріння, як до революційного діяча та приспати сторожкість вищої влади, Кемаль відсунувся на якийсь час від якоїнебудь нелегальної діяльності й працював виключно для війська. Це й принесло йому стільки користі, що його йменовано майором турецької армії.

Революційна діяльність молодотурків ішла своїм ходом. Перемога Японії в війні з Московією 1904 р. додала турецькій опозиції більше відваги. Ця ж перемога Японії була саме обумовлена національним відродженням Японії, а це власне й мав на меті турецький „Союз Єдності й Поступу“.

В Солуні готовилися до явного виступу проти султана. Провід революційного руху мобілізував у Македонії найвизначніші сили. Стараннями вищих державних достойників, що належали до Союзу, Кемаль дістав приділ до Солуня. Він і перенісся туди з початком зими 1907. р. з Яффи. Начальство призначило йому інспекційну працю. Кемаль подорожував по краю та й при цій нагоді підготовляв місцеві групи до виступу.

Молодотурки опанували Солунь. До повстання прилучилися інші міста.

Уряд порадив собі в той спосіб, що проти молодотурків зворохобив вояків і духовенство. В Туреччині настали погроми, запанувало безладдя. Аж інші держави хотіли вмішатися в це.

В цю грізну хвилю появляється знову на овиді Кемаль, що дотепер працював у підпіллі. Він гуртує коло себе молодотурецьких старшин, що чудом вирвалися з рук розлюченого вояцтва, організує скоро мішану дивізію й вирушає з Солуня до столиці. Цей похід назвав Кемаль „походом визволення“. До нього пристають подорозі різні відділи молодотурецьких полків і дивізія Кемалева все більшає.

„Операційною базою“ Кемалья має бути місцевість Гадемкей недалеко столиці. Але тут стояли найвірніші султанові полки й виперти їх з міста коштувало б Кемалю витрати багато сил. Тому й береться він хитрощів. Він наказує старшинам гарнізону цього міста пустити між жовнірів, вірних султанові, вістку, що в столиці вибухли заворушення і що султанові грозить у столиці велика небезпека, отже намовляти жовнірство повернути в столиці порядок і станути в обороні султана. Вислід цієї поголоски був такий, що цілий гарнізон вимаршував до столиці, а Кемалева дивізія займає без бою Гадемкей.

Ще Кемаль не почав ніякої акції, як уже в столиці настав переполох. Реакційна преса почала бити на тривогу й накликувати уряд порозумітися з молодотурецьким табором. І дійсно султанський уряд, бачивши, що нема іншого виходу, пробує навязати переговори з Кемалем, але цей і слухати про те не хоче. Він віддає позірно провід „армії визволення“ командирові Махмет-Шевкет-паші, а сам кермує цілою акцією. Махмет-Шевкет-паша видає до населення Константинополя й військового гарнізону відозву, що він не має наміру виступати проти султана й корану, тільки бажає запровадити порядок.

А тимчасом Кемаль опрацьовує плян детронізації

Відозва дала бажаний вислід. Бойовий запал населення простудився, бо й воно не дуже було вдоволене з такого стану й діяльності клерикально-реакційного уряду, що не міг запровадити в місті порядку. В п'ятницю вночі Кемалева дивізія вступає до Константинополя, не зустрівши ніякого спротиву.

Другого дня скликано сойм і сенат на спільну сесію. Запрошено також генерального прокуратора магометанської церкви Шеїка уль Ісляма. Формальний командир міста Шевкет-паша відчитав листу султанових проступків, уложену Кемалем, і звернувся до Шеїка уль-Іслям з такими словами:

„В корані говориться: якщо каліф сповнює свої обов'язки, то ми обов'язані його слухати, але якщо не сповнює, то ми його скидаємо... Як думаєш, Шеїку уль-Іслям, чи зогляду на вичислені проступки султана вільно представникам народу вирішити детронізацію султана?“

Настала горбова мовчанка, що тривала якийсь час. Шеїк уль-Іслям думав над відповіддю. Доля султана й краю залежала тепер від його одного слова. Шеїк уль-Іслям не смів іти проти корану, хоч і не погоджувався з домаганням уступлення султана. Але двох думок не могло бути, як і не можна було нічого крутити. Питання було поставлене надто ясно й різко. Він відповів коротко:

„Так“.

Детронізація султана стала довершеним фактом, згідно з приписами корану. Султана вивезено з Константинополя до Солуня, де його інтерновано з цілим гаремом.

Другого дня відбулася коронація нового султана. Був ним рідний брат детронізованого, Махмет-Рашид, що пробував від тридцяти літ у в'язниці. Це в'язнив його Абдуль-Гамід зо страху перед замахом, скиненням з престолу, як це звичайно бувало, коли наслідник не хотів ждати на природне опорожнення трону.

Кемаль розходитьсЯ з молодотурками

Та проте ні новий демократичний устрій, ні молодотурецький уряд ані султан не відповідали своєму завданню. Положення Туреччини не покращало. Панівна молодотурецька урядова партія не потрапила зреалізувати заповіджених світських поступових реформ. На заваді стояв могутній коран, що гамував усяку поступовішу та далекойдучу думку. Великих реформ потребувало й церковно-релігійне життя, так тісно звязане зо світським, що реформація світського життя не мала ніякого майже значення без одночасної перебудови духового життя, без перебудови магометанської церкви. Та до того молодотурецька партія не мала ані відваги, ні енергії ні вміння. Молодотурецький рух був відразу обрахований на коротку мету, тому й не був здібний основно перебудувати турецьку державу. Зама-ло було ідейних людей, що сміливо дивилися б у майбутнє свого народу, зате багато було таких, що зміна режиму була їм засобом добути впливи й особисті користи. Одночасно погіршувалося положення Туреччини на міжнародньому форумі. Туреччина провадила багато воен, населення убожіло, армія була слаба, а територію Туреччини обкροювали в кожній війні сусіди. Уряд був безсильний, а держава хилилася до занепаду. Треба було цьому запобігти.

В таку пору на арені політичної діяльності показується знову Мустафа Кемаль. Він добре бачив, що грозить його батьківщині, знав, що може її врятувати, — тому й запально почав працювати. Він гуртує коло себе дальше щонайкращих і найідейніших старшин, що готові за батьківщину й за турецький нарід умерти. Вони дивляться на державу не як на засіб збагатитися чи досягнути якогось значення впливів, почеси й т. п., але, як на засіб піднести могутність турецької нації. Так зароджується турецький націоналістичний рух.

Між Кемалем і молодотурецькою партією захо-

дять щораз більші різниці поглядів. Антагонізм між командиром походу на Константинополь та молодотурецькими політиками загострюється. Кемаль стає для них невідгидний і урядові круги шукають способу відсунути його від якогобудь впливу на політичні справи, та, надусе, від впливу на військо, де Кемаль тішився великою симпатією й популярністю. Та явно його знищити не можуть, бо не мають відваги. Зате ділають потайки. Вони й висилають Кемалья на всякі фронти на найнебезпечніші позиції та найбільш загрожені й засуджені на програну відтинки. Думали, що там він „скінчиться“ або бодай скомпромітується невдачами й тоді пропаде його популярність.

Але доля глумилася над ними, а Кемалеві сприяла. Його тверезий здоровий розум, його військові здібності, вміння, а то й талант поривати й захоплювати вояцькі маси, його безприкладне, просто, геройство не тільки не дають йому компромітуватись, не тільки збільшують його популярність, але й помагають йому виграти кожний хочби й найтяжчий бій та цим дуже прислужитися батьківщині й знищити ганебні плями противників. Кемаль помалу стає такою силою, що змагатися з ним щораз тяжче й ніхто не наслідуюється виступати проти нього явно. Він слухає, він виграє, перемагає, але він і критикує зовсім одверто й щиро свою ближчу й дальшу владу, виступає відважно проти немудрих наказів командирів армії, що були сліпим знаряддям уряду. Він нерідко змінює по своєму військові пляни й накази, що виглядають йому підозріло або й засуджені на невдачу. Його військовий ступінь і позиція дають йому до цього право, а оправдують висліди тої чи іншої акції. Влада не може йому нічого вдіяти, бо не може йому нічого противного й каригідного закинути; але завжди висилає його на найбільш загрозові позиції, де ніякий полководець не дасть собі ради. І так у 1911 р. висилають його до Тріполісу проти італійців. Він перебрав команду відділів у Дерні

й воював успішно з італійцями аж до кінця війни. В наступному 1912 р. вертає до краю, а як вибухла балканська війна висилають його до Галіполі стримати болгарський наступ. Кемаль вивязується добре з свого завдання, перемігши болгар під Адріанополем. Але цю перемогу записано на рахунок Енвер-паші, що був тоді командантом цілої армії. Енвер-паша старався йому на кожному кроці докучити, бо вважав, що Кемаль може його відсунути від впливів. Це були два найбільші політичні противники.

По заключенні катастрофального миру, уряд а особливо могутній тоді Енвер-паша старають відділити Кемалья від війська, де Кемаль був найбільше популярний, тимто дуже небезпечний. Енвер-паша тямив, що Кемаль може зробити все, що захоче при допомогі війська. Найкраще отже було відсепарувати його від війська. Йому призначають досить почесне, але ж і стільки саме без значення, становище військового аташе в Софії.

Свій побут загрозицею Кемаль використовує дуже пожиточно не тільки для себе, але й для батьківщини. Він основно вивчає воєнне ремесло. З великою увагою слідкує за розвитком політичних та воєнних дій, знайомиться ближче з устроєм європейських держав, та пізнає тайни їхньої могутності. Своє знання він використовує пізніше реорганізуючи Туреччину.

Кемаль у світову війну

На цьому становищі військового аташе в Софії застав його 1914 рік. Спалахнула велика світова війна, що в ній брала участь і Туреччина. Отоманська імперія, що вмішалась до війни, станула по стороні Німеччини.

Кемаль, що пильно стежив за політичними подіями, виступав проти інтервенції та й то ще по стороні Німеччини, а обставав та поширював думку, що Туреччині немає найменшого інтересу бути союзником

Німеччини, бо Німеччина, мовляв, буде розбита. Але думка Енвер-паші перемогла.

І от у той час, як люди п'яніли від радості, що роблять добре діло, вербуючи союзників німцям, військовий аташе, що прибув зо Софії до Константинополя, пише меморіяли, щоб переконати цих людей, що вони помиляються. Але вони були глухі на цей голос, їх не можна було переконати ніякими аргументами. Щоправда, вони згодом усі пізнали свої помилки, коли зрозуміли, яка доля судилася німецькій армії, що сунула на Париж.

Але коли війна почалася — Кемаль не хоче сидіти в Софії. Просить міністра війни, щоб його призначив на фронт. Він не може сидіти бездільно, коли батьківщина потребує вояків. Врешті міністр назначив його командиром 19 корпусу й завізав до себе.

Побувавши в столиці на видженні з міністром, Кемаль пустився в дорогу відшукувати 19 корпус. Яке ж було його здивування, як ніхто не міг йому вказати, де знаходиться 19 корпус. Про існування такого корпусу не знав ніхто. Генеральний штаб відслав його до іншого штабу, а цей інший до ще іншого. Всяко можна було пояснювати цей факт але, щоб відповідальні старшини не знали, який склад їхньої армії?!!

Аж у штабі генерала Лімана фон Сондерса, кули направив Кемаля один старшина, довідався, що такий корпус ще не існує. Можливо, що III. дивізія задумує його щойно створити; коли Кемаля призначили командантом неіснуючого корпусу, це значило, що він мусить собі його сам формувати.

Кемаль поїхав до Галіполі. З решток недобитків та видужанців сформував дивізію, що при обороні півострова відіграла визначну роль. Коаліційні війська мали замір зайняти просмик Дарданелі. Проти них виставив свою дивізію. Англійці плянували заскочити турецькі відділи ззаду, виладовуючи свої відділи в небороненій затоці Алі-Бурну. Та Кемаль не спускає ока

з цього місця, а потім так довго здержує ворога аж дістає поміч і розгромлює англійців і змушує поступитись. Зараз по цьому обнімає провід усіх сил групи Анафартас, опрацьовує плян дальшої акції, натискає сильно на англійців і по довгій та впертій боротьбі перемагає під Анафартас.

Ця світла й величня перемога прославляє його ім'я, добуває йому ще більше популярности, ба навіть признання противників. Пізніше турецькі історики й військові круги згідно признали, що тільки завдяки йому турецька армія оборонила півострів Галіполі й попсула пляни аліантів, що хотіли добути надзвичайно важну під оглядом стратегічним Дарданельську тіснину.

Хоча Кемаль ніколи не вірив — як згадує в споминах — у те, що велика війна кінчиться щасливо для турецьких союзників, німців, однаково ж з моменту, як участь Туреччини в тій війні стала довершеним фактом, він усе старається керувати операціями на всіх фронтах, де йому доручували командування, так, щоб це вийшло на користь Туреччині. Енвер-паша губив армію при всіх операціях, що ними керував нпр. кавказький похід у грудні 1914 р., а Кемаль мусів виправляти його помилки. Та це все ще можна було направляти, бо Кемаль усе приходив на час. Одного лише не можна було направити, а саме цього, що Енвер-паша віддав турецьку армію в командування чужій військовій місії. За це Кемаль обвинувачував не німців і німецьку місію, бо відповідальний був уряд, що не мав довіря до своєї армії. Уряд жалівся німцям на хиби власного народу й запросив їх рядити ним, бо сам був нездарний, нездібний і без авторитету.

З Галіполі висилають Кемалья на кавказький фронт, де він поправляє Енверові невдачі, відбиває від москалів Муш і Бітліс, та привертає турецькій армії віру в свої сили, бо по кількох невдачах армії під проводом Енвера, жовнірство тратило віру в свою вартість і заражувалось песимізмом.

Направляти помилки попередників, привернути воякам віру у власні сили, врятувати Туреччину від неслави й бруду, в які її завела нездарна політика уряду, було його метою.

Та вислідом поведіння Кемаля на фронтах була неласка до нього. Його потребували, але й боялися, а боялися, бо бачили його силу, його перевагу над ними. Боялися його й ненавиділи, бо дрижали за свої гідності, почести та значення. Ненавиділи й хотіли його позбутись, бо відчували, що він є вістником нової доби, нового життя, де їм не було б місця.

З кавказького фронту висилають Кемаля до Сирії, де він дістає командування групою „Вільдерим“. Та заки обняв командування групою „Вільдерим“ Кемаль зразу стає начальником 7. армії.

Прийнявши командування 7. армією Кемаль побачив, що це лише назва залишилася з армії. Він задумав зібрати всякі недобитки з трьох армій і сформувати одну. Але цей його проєкт стрінувся з гострою критикою, а то й насміхами зо сторони генерального штабу, а особливо збоку генерала Фількенгейна. Коли ж про це довідався Кемаль, не бачив іншого виходу з положення, як тільки передати командування Алі-Різа-паші. Отак і зробив, доповівши передтим вищій владі, готовий взяти на себе відповідальність за своє поступування, що його можна було розуміти, як явний бунт.

Та генерал Фількенгейн, намісник найвищого отамана знав уже, що з Кемалем не піде йому так легко, як з іншими старшинами, бо вже мав нагоду переконатися про його характер і вдачу, тому старається вмотивувати Кемаля не здавати командування. Очевидно безуспішно. В німецькому генеральному штабі було таке переконання, що положення турецького фронту й турецької армії було зовсім непогане, тому вони не бачили потреби переводити якісь переформування і тому проєкти Кемаля були для них, штабовців, незрозумілі.

Та як уже Кемаль відказався командувати 7. армією генеральний штаб призначив йому 2. армію, надіючися цим заспокоїти Кемалеві амбіції. Кемаль одначе відмовився й від цього. Тоді влада повідомила його, що йому призначено двомісячну відпустку для відпочинку. Ходило їм про те, щоб затушувати справу перед суспільством.

Рад-не-рад Кемаль мусів прийняти відпустку й поїхав до столиці. Тут звернувся до нього Енвер-паша, пропонуючи асистувати наслідникові престолу Вахін-ен-динові до головної квартири німецького кайзера, на його запрошення. Кемаль дуже радо погодився, бо ж сподівався чогось цікавого довідатись чи побачити. Головно манило його те, що матиме нагоду розмовляти з наслідником трону, зможе пізнати його погляди та й може притягнути до своєї ідеї. В головній квартирі Кемаль познайомився з кайзером Вільгельмом, Гінденбургом і Людендорфом. Ці достойники були певні, що з цієї війни вони мусять вийти переможно. Така певність доводила до того, що вони не надто переймалися донесеннями про лихий стан фронтових армій. Що ж до турецької армії, то вони нею зовсім не журилися, чого й доказом було те, що про неї мали якнайкраще уявління та й то тоді, як турецька армія дуже корчилася. Кемаль пробував доказувати, що їх переконання про стан турецької армії далекі від дійсного стану та достойники про це й слухати не хотіли.

Як відпустка Кемалю скінчилася, вернув він удруге в Наблюс, як інспекційний командир 7. армії й негайно подався в інспекційну подорож по фронті. Під час цієї подорожі переконався, що стан турецької армії на цих фронтах напrawdę безнадійний, і ніякі заходи вже не відвернуть неминучої катастрофи. На розтягнуеному фронті було три армії і їх хотів Кемаль стягнути в одну.

Незадовго по цій обїзді фронту англійці почали на цей фронт наступ. Турецькі війська мусіли відсту-

пити до Дамаску, бо здержувати наступ було неможливо, сили були ослабі. Передавши команду 7. армії Джемалю-паші Кемаль поїхав до Райяту до штабу фон Сондерса, перейняти від нього командування цілою групою на цьому фронті. По цілому фронті, по всіх відділах панувала дезорганізація й деморалізація. Кемаль мусів їздити по фронті й заохочувати жовнірство до витривалості.

Зібравши всі сили в Алеппо, Кемаль керував особисто вуличним боєм, бо англійці наступали на місто. Відбивши наступ, зібрав військо з усіх частин фронту та й з цією силою вдарив на англійців і переміг. По цій перемозі Кемаль визначив оборонну лінію від Алеппо й у своєму наказі гостро підкреслив, що „**ВОРОГ НІКОЛИ НЕ ПЕРЕСТУПИТЬ ЦІЄЇ ЛІНІЇ**“. Ця лінія була завжди вихідною точкою скрізь, де була мова про національні грізні Туреччини. Її визначаючи, Кемаль старався застосувати гуманітарні принципи Вілсона, тобто зрікся територій заселених не турками. Однак „не треба розуміти так — пише Кемаль у спогадах — що я базувався на Вілсонових принципах, коли обстоював, щоб нам визнали грізні, які ми боронили й накреслили нашими багнетами. Бідний Вілсон! Він не розумів, що принципами не можна захищати кордонів, коли їх не боронять багнети, сила, честь і почуття національної самосвідомості“.

Становище Туреччини однак не було завидне. Положення було таке загрозливе, що навіть можна було сумніватися, чи Туреччина довго ще існуватиме. Не було й мови про те, щоб відбитися, доводилось лише дбати про енергійні дії для самозахисту. Ще можна б досягнути того, щоб становище Туреччини було краще, як становище німців, але цього годі було ждати від уряду, що втягнув Туреччину в цю війну. Треба було прогнати цей уряд, а створити новий, що попровадив би іншу, доцільнішу політику.

Цю думку й висловив Кемаль наслідникові Вахит-

ен-дину, дораджуючи назначити великим везиром Іззет-пашу, а інші портфелі віддати його друзям, політичним однодумцям. Притім Кемаль виявив готовість взяти обов'язки військового міністра.

Правда, Вахит-ен-дин (він був уже султаном), знаючи ідейність Кемалю, послухав його ради. Кабінет Талаат-паші уступив, а великим везиром став Іззет-паша. Міністрів назначено зпоміж тих людей, що їх вказав Кемаль. Теки військового міністра Кемаль ще не прийняв. Кемаль уважав свою участь в кабінеті за не дуже загрозливого часу не конче потрібною.

Завдяки силам 7. армії, а особливо завдяки тому, що нею командував Кемаль, устabilізовано положення на північ від Алеппо, тобто від тієї визначеної турецькими багнетами етнографічної лінії. Ворог уже не пробував переступити цієї грانیці, бо був певен, що завжди зустріне тут найбільший опір турків. Було очевидне, що з цієї сторони англійцям не вдертись до середини Туреччини.

Минали останні місяці 1918 р. Кемаль перейняв командування групою „Вільдерим“. На цьому пості важно було йому якнайскоріше опанувати положення на південній границі й забезпечити безпосередній зв'язок з Константинополем.

Перебравши від фон Сондерса командування групою армії, званою колись „Вільдерим“, Кемаль узявся її переформовувати. Він стягнув рештки трьох розбитих армій в одну, залишивши при ній назву „Вільдерим“.

Дальшу працю в тому напрямі перериває відомість про замирення Туреччини з коаліційними державами. Кемаль дістав до відома умови замирення й наказ здержати всяку боеву акцію проти держав антант.

Але умови замирення ставили Туреччину в дуже прикре положення. Вона самохіть віддавалася в руки ворогам. Потрібні були заходи, щоб уряд схаменувся. Бо згодитися мовчки на всі вимоги ворога значило від-

дати державу на поталу окупації. Згодом дійшло б навіть до призначення кабінету від окупантів. „Я не розумію тих людей — пише Кемаль у спогадах — які надіються на ласку переможця в момент власної безсили й слабости“.

І заки виконувати умови замирення Кемаль пробує переконати великого везира Іззет-пашу, що деякі умови не слід виконувати, бо вони ще гірше узалежнюють Туреччину від антанті. Одночасно прохає вказівок, як поступати, щоб англійці не захопили Олександретти. Звертає увагу, що не слід Туреччині демобілізуватись, поки будуть вияснені всі пункти замирення.

Та ці поважні й дуже влучні аргументи Кемалья не мали великих успіхів, бо не мали належного розуміння у центральній владі. Уряд був дуже заляканий і вимагав від Кемалья негайного виконання умов замирення, на що Кемаль аніяк не хотів погодитися, бо оцінював положення зовсім інакше, як уряд. Автім він був на фронті, то й бачив чим грозить виконання умов, а тимчасом уряд був під тиском англійських військ у столиці. Англійський уряд домагався виконання умов, грозючи зірванням договору, чого уряд найбільше боявся. Найбільші розходження дотичили Олександретти, де англійці хотіли висадити свої війська. До цього не хотів допустити Кемаль, бо бачив, що англійці стараються хитро заволодіти цілою Туреччиною.

Безогляду на уряд, Кемаль наказав своїм частинам ставити збройний опір усяким спробам англійців висісти в Олександретті. Цей наказ стрівся в головному штабі з негодуванням, а внаслідок цього Кемаль одержав такі завваги:

„Ваші накази про збройний опір англійському висадові в Олександретті суперечать лінії політики уряду й інтересам держави. Наказую негайно їх касувати. Через непоправну інтерпретацію і застосування умов замирення виникають усякі труднощі. Ми прийняли у-

мови замирення не тому, що нас одурено, а тому, що зовсім розбиті. Уряд уживає заходів, що витікають з становища і є надія дечого досягти. ...Але нинішнє становище не дозволяє ні провадити дискусію, ні затримувати виконання наказів. Накази Ви повинні виконувати негайно й точно". (підписаний великий везир).

Довго ще провадив Кемаль телеграмну дискусію з великим везиром та головним штабом на тему Олександретти та вел. везир не хотів змінити наказів, щоб не дразнити англійців. Цього вимагав ніби, на його думку, стан турецьких армій та й умов замирення. „Зогляду на те — писав до Кемалю — що ми не можемо далі провадити війни і ризкуємо зірвати уложене так нелегко замирення зприводу одного міста, то розважніше буде дати наказ про евакуацію міста в момент, коли надійде вимога. Таку вимогу ставлять, не вважаючи на те, що ми доброхіть дозволили користуватися з порту й дороги до Алеппо. Мабуть незгідливість нашого командування в Олександретті вплинула на зміну в вимогах англійців. Добро батьківщини велить нам мати на увазі нашу безпорадність і відповідно пристосуватися в наших учинках“.

Причина збільшених вимог англійців лежала не в незгідності турецького військового командування, але в уступчивості турецького уряду. Англійці хотіли цю уступчивість уряду якнайбільше використати, тому й ставляли щораз більші вимоги, знаючи, що уряд і так не буде противитися. Це дуже добре бачив Кемаль і так писав до уряду:

„Коли ж ми — казав він — на кожному ступні будемо виявляти згідливість, англійці не задовольняться тим, чого вони домагаються сьогодні. Завтра вони зажадають цілої Кілікії, а то й Смирни, а далі й зажадають підпорядкувати їм цілу нашу армію й визначити від них кабінет. ...Колиб ми самохіть пристали на всі вимоги, ставлені нам тільки тому, що ми до кінця не хотіли зрадити нашого союзу з німцями, де

осталося б чорною сторінкою в нашій історії, а надто — в діяльності теперішнього кабінету...”

Незадовго, англійський уряд побачивши, що не зможе так скоро добитися виконання умов замирення, постановив стероризувати турецький уряд. Англійські війська окупують Константинополь, і змушують султана змінити кабінет. Послушний султан назначає новий кабінет, що складався з самих нездар. Великим везиром назначено реакційника Тефік-пашу.

Іззет-паша візвав Кемалья до Константинополя й радився, що їм далі робити. Кемаль завважив, що треба противитися утворенню нового кабінету, бо цей розвяже парлямент. До цього не треба допустити. Кемаль порозумівається з послами та зо своїми товаришами й намовляє їх, щоб ухвалили недовіру кабінетові Тефік-паші. Одначе ця акція не вдається, бо послы нездарно забралися до діла. Проект другого кабінету Іззет-паші не здійснився, а положення ставало щораз більше критичне. Туреччина найшлася над пропастью.

І саме в цю хвилину, в цю найкритичнішу годину починають інтенсивно працювати турецькі націоналісти, що тільки й чекали відповідного менту повалити старий нездарний лад Туреччини та створити новий, що врятував би Туреччину від заглади. Кемаль рішився на останній крок.

Націоналістична революція

У столиці верховодили комісарі побідних держав. Вони мали опікуватися турецьким урядом і його політикою. В краю і столиці велике пригноблення й зневіра. Нарід бажає мира, військо домагається відпущення додому. Нездарний уряд, безсильний султан, роблять те, що хоче генеральна комісія антанті.

В Анатолії вибухають націоналістичні заворушення. Коаліційна комісія жадає від уряду вислати до Анатолії енергійного старшину приборкати заворушення.

Уряд висилає Кемалю, щоб позбутися його близького сусідства. Кемаль виїжджає до Анатолії, негайно порозумівається з командирами багатьох відділів турецького війська, що безцільно волочилася по Малій Азії. З властивою собі здібністю і скорістю формує нову армію, навязує стосунки з „ворохобними“ націоналістичними організаціями, що їх мав приборкати, розсилає потайки наказ до своїх прихильників творити всюди націоналістичні організації й готуватися відібрати грекам Смирну. Але властивих своїх плянів не зраджує ще нікому, навіть найближчим співробітникам. Їх тільки запевнює, що бажає підперти змагання уряду, що мусить видерти кращі мирові умови.

В цілій Анатолії відбуваються націоналістичні віча й виносяться постанови відбити від греків Смирну.

Уряд не звернув зразу уваги на ці маніфестації анатолійських націоналістів, надіючися, що Кемаль їх утихомирить. Але згодом такі виступи виявляли що більший революційний характер. Цим дуже занепокоїлася англійська генеральна комісія в Константинополі. Вона змусила турецький уряд відкликати Кемалю з Анатолії й візвати його до столиці зо звітним. Кемаль вимовлявся різними причинами, бо не хотів ще зривати з урядом, не маючи відповідної сили. Тимчасом гарячково працює й організує прихильників.

Врешті уряд відбирає йому командування 9. армією й знову взиває до столиці, на що Кемаль відповідає:

„Остану в Анатолії аж до хвилини, коли нарід буде вільний“.

Це й був початок явного виступу Кемалю проти уряду.

Зірвавши з урядом, Кемаль розіслав усім командирам у цілому краю телеграми, з кличем — „БАТЬКІВЩИНА В НЕБЕЗПЕЦІ!“ — й наказом стати в обороні самостійности zagrożеного краю. Одночасно по відмовляє про скликання націоналістичного конгресу

в Ерзерум. Конгрес відбувся 25. червня 1919 р., де докладно просліджено положення й відповідно уложено плян дальшої акції. Зараз по конгресі в Ерзерум Кемаль вибирається в інспекційну подорож по Румелії й Анатолії. Він обраховує сили, освідомлює нарід і закликає стати в обороні батьківщини, взиває до боротьби з наїзником і разом з тим заповідає другий конгрес націоналістів, що має відбутися в Сіваші над рікою Кізіль.

Та тепер уряд старається унеможливити Кемалеві акцію. Кемаль розсилає повідомлення про дату другого конгресу, а уряд шле заборони зноситися з Кемалем і брати участь у зїзді. Рівночасно військова влада видала обіжник, що Кемалья видалено з війська й наказано арештувати.

Зачалася завзята боротьба уряду з Кемалем і націоналістами.

Не дивлячись на те, що уряд переслідує націоналістів, виарештовує старшин, розсилає своїх людей агітувати проти конгресу, Кемаль організує націоналістичні групи в усіх містах. Щоб не допустити до зїзду, центральна влада насилає до Сівашу курдів, що в дні зїзду зайняли місто. Та делегати зїзду самі розправляються з курдами й викидають з міста. Народи відбуваються в одній із кляс місцевої школи. Делегати поодиноких округ зобов'язалися бути готовими на кожний заклик вождя. Потім зїзд вибирає виконний комітет, що має приготувати третій установчий зїзд. Головою комітету вибрано Кемалья.

В дні зїзду надійшла до Сівашу вістка, що греки займають турецькі місцевості одну за одною, грабують населення, палять майно й убивають безборонних турків. Супроти цього зїзд ухвалює додатковий внесок, що „турецький нарід буде ставити безоглядний опір усім спробам відірвати, якунебудь частину турецької землі від турецької держави“. Врешті зїзд постановив, що нарід домагатиметься від султана зміни уряду. Ця

постанова була лише тактичним маневром Кемалю, бо він усе ще підкреслював свою лояльність султанові, уважаючи, що не надійшла ще відповідна година викрити свої властиві заміри. Кемаль занадто добре знав душу свого народу, щоб міг відразу виявити свої далекосяглі пляни. Турецький нарід був ще сильно прив'язаний до султана й до старих традицій.

В цю ж мить по зїзді з усіх сторін краю від делегатів конгресу, від військових та міських командирів, від товариств та всяких організацій наспівають до султана телеграми з домаганням усунути цілий кабінет, як зрадницький і нездарний. Але султан не дістав ані одної телеграми. Премер Дамад-Ферід-паша наказав усім урядам поштовим, телефонним і телеграфічним доручувати султанові, які б то не були письма та телеграми. Все те, що приходило до столиці на адресу султана, уряд задержував. Та коли про це довідався Кемаль, вислав до премера умову, що, як за одну годину султан не дістане до рук отих усіх телеграм, він негайно зірве всякі стосунки з центральним урядом.

А було це по другій годині вночі. Кемаль сидів у своїй канцелярії коло телеграфного уряду в Сіваш і ждав на відповідь. Ждали також у всіх майже телеграфних і телефонних урядах в Анатолії старшини й жовніри, зайнявши ті уряди з наказу Кемалю.

Як пройшла година друга, тобто визначений речинець, перервано всякий зв'язок із столицею. Ніюдин уряд в Анатолії не приймав ані не вислав якихбудь телеграм. Телеграфні лінії просто перетято, а всіх урядників що не були безоглядно підпорядковані Кемалеві, віддалено, заступаючи їх людьми довіреними.

З хвилиною, як перервано всі зв'язки з Константинополем (11. вересня 1919), вибраний зїздом у Сіваш виконаний комітет перебрав на себе владу краю, але це офіційно називалося, що „суверенну владу обняв нарід“.

Константинополь став столицею без краю, без те-

риторії, ніби голова, що їй віднято тіло. Був уряд, але не мав влади. Було кому рядити, але не було чим. Навіть комісія побідних держав перестала рахуватися з константинопільським урядом, а зацікавилася націоналістами й „авантюристом“ Кемалем.

Султан був змушений навязати переговори з Кемалем, котрого ще так недавно видалив з війська й наказав ув'язнити. Кабінет Дамада-Ферід-паші уступає, а новий кабінет, з поручення султана, творить Алі-Різа-паша. До цього уряду ввійшли й деякі Кемалеві прихильники. Тоді Кемаль висилає султанові телеграму, дякуючи за зміну уряду. В імені народу прирікає новий уряд підпірати.

Не дуже це подобалось султанові, що хтось інший насмілювався виступати в імені народу. В історії турецького народу ще такого не було. Але султан мусів стерпіти і змовчати, бо він не мав ніякої сили, щоб такого відважного знищити.

Уряд дістав від султана поручення запровадити порядок в Анатолії. Алі-Різа-паша почав переговорювати з Кемалем, пропонуючи скликати конгрес порозуміння, але Кемаль на це не міг і не хотів погодитися, а вимагав зі свого боку, скликати установчі збори десь у глибині Малої Азії, здалека від впливу союзників, що були тоді в столиці всесильні. Алі-Різа не міг прийняти цієї пропозиції, а надто султан вимагав, щоб Кемаль підпорядкувався урядові, чого Кемаль уже таки не хотів зробити, бо це значило б зрікатися дальших реформ держави. Тому комітет не розв'язався, мимо настирливого домагання султана, але працював з подвійною силою. Таксамо не допускав Кемаль близько до себе й до армії урядових людей, на ніякі половинні переговори не йшов і зріктися своєї влади не хотів. „Новий уряд, мусить уперед показати, що він гідний довіря“, сказав Кемаль.

Автім Кемаль не міг підпорядкуватися урядові, що був у руках генеральної комісії і антанти. І уряд і сул-

тан були залежні від цієї комісії, а її власне Кемаль хотів знищити й викинути зі столиці. Та заки він це зміг зробити, комісія скорше розігнала уряд і деяких послів вивезла на Мальту. Кемаль протестує перед представниками коаліції, підкреслюючи, що „окупація турецької столиці чужими військами вдаряє в суверенність і політичну свободу народу“.

Вправді цей факт, що англійські війська окупували Константинополь, приніс Кемалеві навіть деякі користи: це дуже обурило турецький нарід, він мусів шукати захисту в Кемаля. Тому, коли Кемаль зарядив добровільне ополчення (це було проти умови), зголошувалися всякі, старі й молоді. Незабаром сформував він величезну армію охотників і виступив проти французьких військ, що зайняли турецькі провінції в Азії.

Як про це дійшла вістка до Парижу, де радив тоді світовий мировий конгрес, державні мужі й політики дуже здивувалися, бо не могли повірити, що знайшовся ще хтось, що смів, по завіщенні зброї виступати проти побідних держав Європи та й то в обороні батьківщини.

Що й казати цей крок Кемаля був насправду подиву гідний.

Дальшим етапом протесту проти окупації Константинополя було скликання Великого Загального Народнього Зізду в Ангорі. Сюди перенісся Кемаль з цілим своїм апаратом уже з кінцем 1919 р. з Сіваш. Кажуть, що як Кемаль мав приїхати до Ангори, мешканці міста й околиці зібралися масово перед містом, щоб привітати легендарного вождя, що про нього вже ходили різні перекази, поголоски, легенди і т. п. Але ж дуже здивувалися, побачивши замість пишних султанів і достойників, звичайну людину, що нічим не різнилася від своїх товаришів, співробітників і жовнірів. Також не менше здивувалися, як цей вождь промовив до них просто й сердечно, як до своїх братів, як до рідних і рівних. Ані один султан, ані навіть паша, везир, чи

бей ніколи до них так не говорив. Він закликав їх боротися з наїздниками в обороні султана, але вони готові були піти за ним хочби й проти самого султана. І пішли. Пішли проти султана, бо так хотів вождь, а його вони дуже любили й слухали.

Як великий везир Дамад-Ферід-паша розв'язав парламент, султан розписав нові вибори. До столиці почали зїздитися всі Кемалеві однодумці, всі провідники націоналістичних організацій. Кемаль остав в Ангорі, бо не вірив ані султанові ні антантській комісії. Він мусів себе зберігати.

З Ангори шле вказівки своїм людям, як їм треба поступати, бо знав, що деякі з них перейдуть на сторону султана. І дійсно його предвидження сповнилося. Деякі націоналістичні провідники, не стосуються до Кемалевих інструкцій і переходять на сторону султана, та й нівечать пляни Кемаля. Здавалося, що земля під ним западається, що він тратить опору й ціла його праця піде намарно. Положення було дуже невідрадне. Але те, що Кемаль не втратив холонокровности, те, що він мав багато такту, його здібності й геніяльність, не допустили впасти його справі. Він починає провокувати. Має доволі сильну армію й відновлює з коаліційними військами в Анатолії війну.

Його армія громить неприятельські війська за кожним наступом.

В Парижі повстав переполох. Звідти натискають на комісію в Константинополі вжити рішучих заходів, а вслід за цим до столичної пристані надпливають великі військові кораблі. Кемалеві висланці пускають у столиці поголоску, що англійці заміряють ув'язнити всіх націоналістичних делегатів. Кемаль наказує їм покинути столицю. Хто стосується до наказу, хто й ні, а дехто вагається, але англійські війська оточують парламент, виарештовують кемалістичних послів і міністрів, висилають на Мальту, займають всі уряди й проголошують стан облоги.

Власне кажучи, цього Кемалеві було й треба. Виконний Комітет в Ангорі взяв на себе функції уряду, бо в Константинополі не було ніякого уряду, й розписав нові вибори. Почалося масове переселення з Константинополя до Ангори під охорону націоналістичної армії. В кілька днів Ангора змінилася основно. З Константинополя втікали не тільки кемалісти, але й не-втральні, а то й урядовці.

Ангора містечко маленьке й напівзруйноване. Як же ж сюди зіхалося стільки народу, не було де поміститися. Бувші послы, політики, урядовці, державні мужі, що жили в неабияких вигодах і достатках у столиці, заквартирувалися в Ангорі в бараках і стайнях, а то й під голим небом довелося їм мешкати. Не бракувало тут і редакторів, а навіть один видавець притранспортував друкарську машину, частинами. В одній stodolі зложено машину, а в стайні помістилася редакція й одного дня появилася газета „Hakimijet — Milliet“, що сьогодні є урядовим турецьким органом.

23. квітня 1920 р. зібрався в Ангорі перший націоналістичний парлямент (в одній найбільшій стайні). Відкриття нарад відбулося досить величаво. Парлямент почав свою діяльність молитвою всіх вірних у мечеті, між ін. і за здоровля... святого каліфа; Аллахові принесено жертву (двох баранів).

Найбільші дотепер вороги Кемаля — духовники стали його приклонниками.

На вступі нарад зазначено, що султан під владою наїздника не може свobodно рішати про найважливіші державні справи, тому Національне Зібрання завішує тимчасом султанські права, а влада позірно переходить до Національного Зібрання. Кемаль є президентом парляменту і президентом Ради Міністрів одночасно... Крім того зїзд анатолійських годж (духовників) здійсмає з Кемаля недавно кинену анатему, доконану під примусом.

Новий націоналістичний уряд почав працю. Скоро

видав закон, що наказував посилати, які б то не були податки й оплати до Константинополя. Зприводу цього закону султан і його міністри здалися і під фінансовим оглядом на ласку антантської комісії. Це ще більше понизило його в очах турецького народу й Європи, з султаном ніхто більше не рахувався.

Та проте під примусом Англії султан проголошує святу війну всіх магометан проти ангорського уряду, парламенту й Кемалю. Висилає „армію порядку“ й армію агентів. „Армію порядку“ проти націоналістичної армії, а агентів бунтувати селян проти Кемалю. Та „армію порядку“ скоро розбито, агентів виловлено й заарештовано а розрухи селян, що денеді повставали, приборкано й так закінчилася спроба султана, а радше англійського уряду повернути давніший стан. По цій черговій невдачі, Англія збунтувала Грецію проти цієї нової Туреччини. 22. червня, греки починають наступати від Смирни, а англійці висаджують свою армію в Муданії над морем Мармара. Воювати на два фронти проти двох багато сильніших армій Кемаль не мав досить сил. Його армія беззбройна, обдерта, змучена семилітньою війною не могла успішно ставити опору багатій добре озброєній, одягненій і ситій армії противників. Тимто фронт Кемалю проривається, а в Ангорі заходять випадки явного бунту й Кемалю співробітники намовляють його до угоди. Навіть з'являються, як зпід землі, як на замовлення, султанські делегати. Парламент і міністри раді погодитися з султаном.

Та Кемаль людина залізної, невгнутої волі, твердо-го характеру не піддається, а виарештовує султанських делегатів і навіязує стосунки з большевиками. 24. серпня 1920 р. Кемаль заключає з большевиками зачіпно-оборонний договір, полагодивши вперед давні непорозуміння і дістає зброю. Турецькі націоналісти й московські комуністи подають собі до згоди руки проти спільного ворога Англії. Днями й ночами возили ве-

личезні транспорти до Туреччини зброю для турецької армії, а турецько-большевицькі агенти провадять розкладову комуністичну працю в азійських провінціях Англії та підбунтовують місцеву людність до повстання проти неї.

Підпомігши свою армію большевицькою зброєю, Кемаль починає наступ на греків. Перший наступ 6. січня 1921 р. під командою Ізмет-паші, а зараз і другий 31. березня під Інеуну кінчиться перемогою турків. Але греки поновлюють з допомогою англійської армії, наступ у сторону Анґори. По двадцятьдводеннім бою греки програють під Сакарією, де Кемаль знову виказав свого воєнного генія. За ці заслуги Національне Зібрання йменує Кемалю маршалом і надає йому почесне ім'я Газі — переможець.

Тимчасом між коаліційними державами заходять непорозуміння, Франція й Італія відказуються даліше помагати Англії а ця вдоватку мусить зайнятися азійськими заворушеннями. Доходить до нової конференції, що одначе не дає ніякого висліду, бо Кемаль не приймає мирових умов, що їх хотіли йому подиктувати держави антанти. Тому, з намови Англії, греки знову наступають. Скорим ходом посуваються вперед. Турецька армія робить відворот, але Кемаль мобілізує просто весь нарід. Ціла Туреччина перемінюється в воєнний табор, але не піддається. Збільшивши свою армію, Кемаль громить незадовго греків під Думлю-Пунар; 9. вересня відбирає Смирну а 14. вер. 1922 р. останні відділи греків опускають турецьку територію; турецька армія доходить до Середземного моря. Так відзискала Туреччина свої турецькі посілости аж до Маріци. На конференції в Льозанні Ізмет-паша добився скасування важних досі капітуляцій.

Виборовши турецькому народові волю Кемаль береться за внутрішньо-організаційну працю. Він творить передусім „Народню Партію“, що в скорому часі добуває собі значення й повагу в цілому краю. 29.

жовтня 1923 р. Народне Зібрання проголошує турецьку республіку й вибирає Кемаль президентом. Про доконтинентальний переворот повідомляють наряд гарматними вистрілами.

Туреччина появилася знову на політичній мапі, а недавнє минуле повне ганьби й пониження йде в непамять.

Дальшим етапом реформації турецької держави є різні закони, що зносять усе непотрібне й шкідливе, старе та впроваджують свіже, корисне, нове. В дуже короткому часі окрема кодифікаційна комісія опрацьовує цивільний, торговельний і карний кодекси, інша опрацьовує нову азбуку. Разом з цим виходить наказ уживати турецького письма і громадяни нижче 42 років мусять учитися нового письма. Потім Кемаль касує гарєми, чоловічі фєзи й жіночі заслони, заводить новий календар, велить перекласти коран на турецьку мову. Та найбільше значення має скасування каліфату й султанату.

Не забув також Кемаль про тих турків, що жили в інших християнських державах. Він умів зеднати собі прихильників у європейських державах для свого проекту вимінити людність. На підставі окремого договору з греками спроваджує тих турків, що жили на території колишньої отоманської імперії, а тепер були підданими християнських держав, до Туреччини.

З інших важніших реформ, це цілковита європеїзація шкільництва. Запровадивши обовязкове й безплатне навчання по світських школах, церковні школи скасував зовсім. Число шкіл значно збільшив. Від 1914 до 1926 рр. зросло число їх утрьох.

Останньою новістю в новітній турецькій республіці це закон про прізвища; він наказує кожному туркові прибрати собі якесь прізвище й зарєєструвати його в окремому уряді. Собі прибрав Кемаль прізвище А т а т ю р к і тепер називається Газі Мустафа Кемаль Ататюрк.

